

Визначні жінки України

— 1 9 5 0 —

Об'єднання Українських Жінок на еміграції.

Визначні жінки України

Серія І-ша

1. Олена Пчілка
2. Старицька-Черняхівська

Тюндас

Kozali

З М І С Т:

Любов Дражевська:	Ст.
Олена Пчілка — зірка українського відродження	5.
Н. Данилевська:	
Загублений рід	36.

30. 6. 1849 — 4. 10. 1930.

Олена Пчілка — зірка українського відродження

„Піти в рай“ — зветься іти гуляти на високий берг Дністра, на Шаргородську гору, милуватися широким краєвидом, ярами з різнокольоровими глинами, збирати кременці.

„Ходять у рай“ Олеся й бабуня.

Олесі — 7, бабуні — 70. Поволі йде бабуня, ноги старі вже. Очі молоді, сірі. Бабуся сидить, дивиться на широку Дністрову долину. Олеся збирає кременці чудернацькі — набрала цілу отару, бо кожний кременець на якусь тваринку схожий.

Потім бере бабуня Олесю за ручку, ідуть по хатах. Бабуня перемальовує малюнки в селянських хатах; багаті подільські орнаменти на печках, коло вікон. Дома сидить бабуня за письмовим столом, читає, перемальовує орнаменти. Тихий захід довгого трудового життя. Сиве волосся, гострі очі. Олеся грається тихенько коло бабуні.

Студенти, учні і вчителі приходять з навколишніх сіл до Могильова-Подільського поговорити з Оленою Пчілкою — Ольгою Петрівною Косач, порадитися, показати свої вірші. Вся українська інтелігенція — і стара нечисленна, і нова — революцією народжена і з сіл піднята

— знає Олену Пчілку. Всі читали книжки, що вона написала, видала, переклала, бачили візерунки, що вона збрала, знають часописи, що вона редагувала, чули про її діяльність, з побожністю ставляться до матері найбільшої української поетки покійної Лесі Українки.

... Захід життя. На портреті, намальованому за три роки до смерті малярем Красицьким, сидить у кріслі стара жінка з гострим поглядом, правильними рисами обличчя. На портретах з молодих років — вродлива молодиця в українському вбранні, або вишукана пані з льоконами у ставовинній мережаній сукні.

Жила 81 рік. Працювала все життя: виховувала дітей і онуків, писала й перекладала, редагувала, збирала українські етнографічні матеріали і опрацювала науково. Була яскравим носієм українського відродження і живою людиною: любила природу, музику, співи, квіти, театр, дітей, веселе товариство, гарні книжки, змолоду любила танцювати, гарно одягатись. Була різнобічно обдарована: писала оповідання, вірші, статті, наукові розвідки, була одним з творців української літературної мови, грала в театрі, малювала, побудувала будинок за власним проектом, з любов'ю і успіхом вирощувала квіти й овочі.

Була яскравою зіркою в сузір'ї талановитої української інтелігенції: приятелювала з Лисенком, Старицьким, Нечуєм-Левицьким. Як магнет притягала молодших — Кодюбинського, Олеся, Франка. Змолоду й до старости була ідейно-принципова, рішуча, активна, працьовита.

Перші роки життя.

100 років минуло 30-го червня 1949-го року з дня народження Олени Пчілки.

1849 рік. Серце мальовничої Полтавщини — Гадяче. Тихий прозорий Псьол, луки й ліси навколо провінційного містечка.

В будинку, соломою критім, живе гадяцький поміщик Петро Якимович Драгоманів. Колись він був блискучим петербурзьким урядовцем — скінчив аристократичне „Училище Правоведення“, обертався серед столичної молоді, писав вірші, потім був юристом у Міністерстві Закордонних Справ. Брат його був блискучим військовим.

Ідеї французької революції віють у холодній російській столиці. Брати Драгоманови свободолюбні, демократично настроєні. Яків гине в Сибіру, бо замішаний у повстанні декабристів. Петро йде у відставку, рве старі зв'язки і приносить до рідного Гадячого свої вільнолюбні настрої.

Петербурзький аристократ і поет одружується з хуторяночкою Єлизаветою Цяцькою, яка ледве вміє читати, перебудовує садибу. Тесть привозить з „Цяччиного Хутора“ кілька вуликів, іде тихе патріархальне життя. Вільнолюбні ідеї панують у обійсті Драгоманових, і кріпаки живуть з господарями, як члени родини, але місцеве дворянство не допускає Драгоманова до служби.

П'ятеро дітей Драгоманових ростуть у гадяцькій садибі. Серед них Михайло — майбутній український політичний діячі Ольга — май-

бутня українська письменниця і діячка. Господарством клопочеться мати, а батько все за книжками, хіба що мати попрохає поїхати глянути, чи добре з сівом пораються — тоді він їде за дві верстви на хутір і дітей з собою бере.

Двірська челядь, гадяцька людність оточує дітей, українська пісня, приказка, народня обрядність. Любили розповідати сни і відгадувати їх. Мати мала гарний голос, співала як шила.

Батько сам учив дітей, прищеплював їм гарні смаки, читав кращих російських авторів. Українські нечисленні видання не доходили до Гадячого. З раннього дитинства знали діти Пушкіна, Лермонтова, Гоголя.

Олена Пчілка пише в своїй біографії:

„На весь вік зосталось у мене враження від того, як батько читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого „Тараса Бульбу“: тато покликав мене під яблуню і почав читати. Здається ті яскраві малюнки чудового твору вкувалися з одного разу навіки мені в пам'ять“.

Так росли діти: українська стихія і кращі зразки чужої літератури. Міцна любов до свого, але й розвинений літературний смак, широка освіта.

Батькові завдячують Михайло Драгоманів і Олена Пчілка широту своїх поглядів, розвинені інтелектуальні інтереси, свободолобство, гуманізм.

Материним пісням, оповіданням баби-Лизавети, українському Гадячому завдячують Михайло Драгоманів і Олена Пчілка свою стихійну

любов до України й української культури, свою відданість українській ідеї.

Шкільні роки.

З двох сестер Оля виділяється здібностями і любов'ю до читання, до гарних віршів.

Батько вирішує не віддавати її до гадяцького пансіону, де вчилась старша сестра з іншими провінційними панночками, він хоче відслати Ольгу десь до великого міста, може навіть до Петербургу. Батько пише заяви в різні міста, наказує Олі молитися, щоб її прийняли в науку до аристократичного петербурзького Смольного Інституту, Оля б'є поклони і тихенько молиться:

„Боже милостивий, Боженьку мій, зроби так, щоб мене не прийняли“. І Олю до жодного „Інституту Шляхетних Дівчат“ не прийняли.

Тим часом старший брат Михайло вступив до Київського Університету. Приїжджав на Різдво додому. Топили соломкою груби і слухали, — не наслухалися оповідань про Київ, про студентське життя, про новий громадський рух, що саме тоді, в 60-х роках, народжувався.

Смерть батька була першою трагедією в житті Ольги. То було влітку 1860 року, а на наступне Різдво знову приїхав студент Михайло і сказав, що крайня пора почати Олі серйозну науку.

Всі домашні уболівали, що бідна дитина їде серед зими в далеку дорогу, але зразу після Водохрища загорнули Олю в кожухи і посадили поруч із братом у санки.

Пізенько увечорі 4-го дня побачили лав-

ру, а ще пізніше замерзлі мандрівники одігрі-
вались у теплій Київській квартирі.

„Кіт у чоботях“ — сказали на Олю. А бу-
ла вона взута в гарні оксамитні чобітки.

Пансіон Нельговської, де вчилась Ольга Драгоманова, був однією з кращих учбових ус-
танов свого часу. Славетний лікар і педагог
Пірогов викладав природознавство і фізику, іс-
торію читав Михайло Драгоманів. Досконало
вчили німецької та французької мови.

Свята проводила Ольга в родині брата,
який одружився в 1863 році. Там зустрічалась
вона з передовою українською інтелігенцією.
Багато читала.

Як не парадоксально, а перше оповідання
Ольги Драгоманової-Косач—Олени Пчілки—бу-
ло надруковане німецькою мовою. В 1866 році за-
гадав учитель німецької мови написати гуморис-
тичне оповідання на довільну тему. Ольга старан-
но виконала завдання. Вийшло таке миле опові-
дання про пригоди панночки та її капелюха на
Дніпрі, що німець умістив його в німецький
журнал, а сімнадцятирічній авторці наговорив
багато компліментів, радив і далі писати.

Весною 1869 року Ольга Драгоманова за-
кінчила пансіон.

Етнографічні захоплення

Провінціальна волинська шляхта любить
потавцювати. Загорнуті в кожухи і ведмежі шу-
бя з'їжджаються в санках панночки і пані з
навколишніх маєтків до Звягля, приїжджають
міські урядовці: а ще більше розваги, коли по-

близу стоїть полк і на балю золотом виблискують мундири старшин.

Гримить полкова музика, кружляють пари. В душній залі мішаються російська, польська, французька мови.

Любить потанцювати і молода пані Косач, дружина звягельського урядовця Петра Антоновича Косача. Струнка і гарна на вроду Ольга Петрівна — великі сірі очі, чорне волосся, м'яке слов'янське обличчя.

Крутять у вальсах і кадрилих елегантну красуню, але потім гості не можуть утриматися, щоб між собою не висловити здивування щодо деяких звичок і нахилів пані Косач:

„Подумайте! В хаті говорять хлопською мовою! Так, так пані Косач з чоловіком і дітьми говорить по-хлопському“.

„Пані Косач знову була у хлопському убранні! І хусткою пов'язалась!“

„А її діточки тільки по хлопському говорять і одягнені у волинські свиточки...“

Дійсно, Ольга Петрівна постійно вживає української мови. Дитячі роки в Гадячому — серці Полтавщини, юнацькі — серед київської української інтелігенції, в 19 років одруження з молодим українським шляхтичем — Петром Косачем. З ним познайомилась в українському київському товаристві і в 1869 році переїхала на Волинь, бо пан Косач дістав у Звяглі посаду.

В ті роки — 60-ті — 70-ті минулого століття — українська інтелігенція, доти зрусифікована або спольщена, поступово „знаходила Україну“, а насамперед вияви її національної окремішности: мову, пісні, вишивки.

Ще був живий у пам'яті живих свідків геніяльний селяк Тарас Шевченко, якого раз бачив і сам пан Косач, ще заходила до Косачів його невдала любов — Лукерія. Прокидались романтичні настрої щодо української історії. Інтелігенти любили послухати кобзарів, пані любили ходити в українських убраннях. Соціально-і державно-національні ідеї мало в кого були ясно окреслені, більше було сантиментів, аніж концепцій, проте всі адепти українського відродження — вчителі, артисти студенти — вважали своїм обов'язком збирати етнографічні матеріали: пісні, думи, приказки, вишивки.

Ще точилися дискусії — чи можна писати українською мовою наукові твори, чи повинна вона лишатися тільки „для хатнього вжитку“.

Ольга Петрівна Косач не ламає собі голову над соціальними конфліктами. Вона стійка українка, вона гаряча людина, вона живе дочка свого часу — і все своє єство ставить на службу українського відродження.

В своїй автобіографії Ольга Петрівна написала так:

„Ще в гурті брата Михайла я захопилась етнографією. Цей нахил до записів етнографічних я привезла з собою у Звягель. Та який багатий ґрунт я знайшла на Волині!

Вся ця країна, а надто Звягельщина, мене чарувала. Мова волиняків мені здавалась розкішною, чарівною. Правда, були особливості, відмінні від моєї рідної Полтавщини, але це мені особливо подобалось. Вишивки — непочатий край!“

Робота „Український орнамент“ з'явилась друком під псевдонімом Олени Пчілки в 1876 році. В ній зібрані кращі зразки волинських вишивок, вона й досі є одна з кращих праць в цій галузі..

Дружина „єво превосходітельства“ не відмовляється потанцювати у веселому товаристві, вона сміється з знайомих курсисток, що ходять стрижені і підкреслено просто вдягнені — вона ва то любить життя, щоб не використувати всіх його малих радощів.

Революційні ідеї далекі їй. У патріархальному Гадячому вона не бачила гострих соціальних протиріч. Всі дружньо жили на обійсті Драгоманових. Ольга Косач не згодна з революціонерами-народовольцями, що перевдягаються в селянську одежу і йдуть „пропагувати серед народу.“ Вона виросла серед народу, думає, що знає його, і їй не треба підроблятися, щоб заслужити довір'я.

До неї ходить бабуся Коржинська—ходячий збірник усяких народніх переказів. Два лірники сидять у панській хаті і співають своїх пісень.

Невеличкий гурток українців об'єднується коло Ольги Петрівни, і їм щастить видати кілька українських книжок. Ще в 1869 році двадцятирічна пані Косач кладе у Звяглі початок Громадської бібліотеки з самих українських книжок.

Діти Олени Пчілки.

Одна пані розповідала Ользі Петрівні:
„Якось весною проходила я мимо Вашої доли-

вки. Я ще не знала ваших дітей. Бачу в садочку проходиться двоє діток в українському убранні: дівчинка-волинянка, хлопчик обстрижений ніби по простому і теж у волинській свиточці, вишитій на волинський зразок. Це мене здивувало. Я стала прислухатися, що ті діти говорять між собою. Коли це дівчинка обізвалась до хлопчика:

„Чуєш, як півник співає?“

„Що це таке? говорять теж по-хлопському!“

То були старші діти Ольги Петрівни—Михайло і Леся, їх убрання були даниною маминим захопленням етнографією.

В своїй автобіографії Ольга Петрівна пише:

„Головне моє завдання було — виховати Лесю і Михайла.. До шкіл діти нікуди не їздили. Мені тоді здавалось, що школа зразу ж зруйнує моє змагання виховати дітей в українській мові. Це був даремний страх, бо потім я побачила, що коли дітей добре вправлено в українській мові, то школа того не руйнує...“

Діти знаходили товариство серед сусідніх дітей. З великою охотою читали Кулішеві твори, оповідання Марка Вовчка, „Пана Твардовського“ — Гулака Артемовського. Великим вкладом були Андерсенові казки у перекладі Старицького і сербські казки в його ж перекладі. Ольга Петрівна і сама перекладала для дітей, приготувала збірничок „Українським дітям“. Леся і Михась і собі сиділи коло мами, перекладали, писали власні твори: сестра — вірші, брат — прозу.

Злі язвки говорили про Ольгу Петрівну, що вона дітям солодкого не дасть, поки вірша не

напишуть, але чого злі язики не скажуть! Навпаки, діти її згадують, що вона любила повторювати: „Не угашайте духа дітей“. І навіть вірша написала:

„Тішся, дитино, поки маленька,
Ти ж бо живеш на весні...“

До дітей же була дуже уважна—розповідала їм вірші й казочки, які сама вигадувала. Не любила російських дитячих журналів, казала, що вони „сюсюкають“ з дітьми. Передплачувала для дітей юнацькі журнали — „По морю і суше“ та „Мір приключеній“. Знайомила їх з західньою літературою.

З малої Лесі виросла найбільша укаїнська поетка — Леся Українка, яка уважній матері завдячує ранній спалах свого яскравого таланту.

Народження в 1877 році ще однієї дочки Ольги не перешкодило літературним заняттям Ольги Петрівни. Вона виготувала до друку збірник перекладів Гоголя і написала передмову, де висловила свої погляди на українську літературну мову. Щодо мови, то Ольга Петрівна була новаторкою і сміливо творила нові слова, яких досі бракувало в літературній мові. Її та Старицького називали ковалями за таку звичку.

В 1882 році народилась дочка Оксана, в 1884 — син Микола і в 1888 році найменша—Ізидора, яку Ольга Петрівна називала „моя красуня“ із якою жила останні роки життя. Двоє старших рано померли: Михайло, що став талановитим фізиком і в 34 роки професором, помер в 1903 році від випадкової хвороби, Леся померла в 1913 році. Двоє дітей після революції опинились на чужині.

Тепер, в 1949 році, через 100 років після народження Ольги Петрівни, живе 15 нащадків її, розкиданих у Німеччині, Чехії, Італії, Росії, Канаді, з них 7 правнуків — найменшим Ганнусі і Робертіві по 1 рокові. Носієм сімейного літературного таланту є тепер письменник Юрій Косач — онук Ольги Петрівни.

Батьківщина „Лісової пісні“.

До маєтку Колодяжного родина Косачів переїхала в 1880 році і жила до 1900, лише деякі зими проводили в Києві і взагалі були там наїздами, тримали зв'язок з культурним життям.

Шість верстов до міста Ковеля, а навколо справжня Волинь: тихі лісові озера, темно-зелені, аж чорні, яскраво-зелені трясовини, густі ліси, лісові тумани... Тут завжди вогко, яскравозелено, зелень не вигорає до кінця літа — завжди соковита, рясна яснозелена.

Полісся. Трясовиння. Запрягають лінійку, їдуть за 4 верстви купатися на тихе озеро. Старша дочка — підліток Леся — змалює потім тихі озера і колодяженський ліс у безсмертній „Лісовій пісні“. Лагідних сумірних волиняків-лісовиків, що серед них жила родина Косачів, обезсмертить вона в образах Лукаша і дядька Лева.

Ліс підходить до садиби Косачів — густим гаєм з берез, дубів, клену, залазить у межі садиби. Ольга Петрівна любить землю — сама садить дерева, квіти, ягоди. Діти — перші помічники. Михась все вигадує якісь витівки у розміщенні дерев, Ольга відає квітниками. Посадили півоній, лілій, буйно розрісся бузок, жас-

Озеро, описане Л. Українкою в „Лісовій пісні“.

мин, улаштували альтанки і обсадили їх в'юнкими квітами: все рясно росте на вогкій Волині.

А ягоди які! Ольга Петрівна виписує найрізноманітніші ґатунки, сама розпляновує садок, садить. Чорні порічки виростають, як дрібний виноград, а які полуниці, дерен (кизил), морелі! Навіть персики садили і на зиму загортали від волинських морозів.

Улітку Ольга Петрівна варить варення — так щоб на цілу зиму вистачило і в Колодяжному, і в Києві, бо згодом Ольга Петрівна з старшими дітьми їхала до Києва, а мала Дора лишилася з батьком у Колодяжному, і він сам учив її читати. Був теж поетичною натурою і замість букваря учив дітей читати по „Майській ночі“ Гоголя в українському перекладі дружини.

Старый будинок Косачёв в Колодежном

Скільки гостей зїжджалося до Колодяжного влітку! Ольга Петрівна любила збирати коло себе людей — постійно бував письменник Модест Левицький, що був земським лікарем у тій околиці. Сумлінний лікар, делікатна людина.

Жив тут часом улітку Іван Франко з родиною, любив ловити раки у копанці. Гостювали Коцюбинський, Іван Нечуй-Левицький — все старше покоління українського слова, вся стара українська громада. Гостинна господиня, яснозелена природа, поетичні розмови, музика, співи...

То гості хором співають під рояль, то хтось з артистів співає українські романси. Раз було, що з великим піднесенням проспівав мистець романс на слова Івана Франка: "Безмежне поле... Неси мене, коню, по чистому полю..." і тільки скінчив під оплески присутніх, а поетова дружина, яка при тому була, каже:

„О, Боже! І то мій Франко написав! Та він же коней боїться!“

Підростали діти. Леся у 18 років була відомою поеткою, та всіх журила поганим здоров'ям. Михайло був живий, талановитий. „Яскравий“ написала про нього в спогадах сестра Ольга. Веселі талановиті діти змішуються з гуртом талановитих гостей: починаються літературні гри, конкурси. Загадується певна тема, і всі присутні пишуть твір — вірш чи прозу — та підписують псевдонімом. Потім Ольга Петрівна вголос читає, а присутні ставлять плюси, щоб згодом вибрати переможця. Траплялося й так, що люди, які ніколи нічого не писали, діставали на цих конкурсах перемогу над

відомими письменниками. Так одного разу майбутня лікарка і ніяка не письменниця Ольга дістала першу премію за оповідання на тему „Вона“.

Любили музику. Леся грала Шопена, Бетговена. Оксана, як підросола, теж грала кляси́ків, а тітки, згадуючи млодість, грали старовинні мазурки й вальси. Бувало, вже всі попрощаються „на добраніч“ і йдуть спати. Раптом крізь одчинені вікна летять у літню ніч звуки вальса — то тьотя Саша знову сіла за рояль. І знову закружляли пари молодого покоління Косачів, кузенів, гостей.

Ольга Петрівна завжди серед людей. Їй не заважають розмови, співи, дитячий галас. Сидять у їдальні серед гурту і пише, править коректу, читає.

Скільки то вона написала, переклала, відредагувала! Скільки чорнової, муравлиної роботи зроблено, скільки ґрунту підготовано для майбутніх поколінь.

Глухі були 80-90 роки для українського слова в Росії. Саме діяв Валуєвський наказ „не било, нет і бить не может“. Трудно було щось видати, трудно було знайти шлях до читача, трудно було знайти і самого читача. Українське село було масово-неписьменне, а українська інтеліґенція тільки народжувалась, нараховувалась одиницями. Діти Ольги Петрівни були одні з перших, що з дитинства вчились українською мовою, читали українські книжки.

Через те, що на Великій Україні видавати книжки було дуже важко, Ольга Петрівна поси́лала свої оповідання та вірші, а також і вір-

ші Лесі Українки до галицьких журналів „Зоря“ і „Дзвінок“. Там же писали Нечуй-Левицький, Грінченко, Старицький, Орест Левицький.

В своїй автобіографії Ольга Петрівна пише:

„Хочу я сказати, що я стала постійним співробітником „Зорі“, дякуючи ретельним заходам редакторів, що один по одному писали мені листи, заохочуючи до писання. І можна сказати, що завдяки їх листам, я стала письменницею.“

Через брата Михайла Драгоманова Ольга Петрівна зв'язалась з галичанами: Іваном Франком та Павликом. Далі знайомства поглибились. Наталя Кобринська звернулась до Ольги Петрівни з листом, запрошуючи допомоги у виданні „Перший Вінок.“ Ольга Петрівна взяла на себе половину витрат.

Альманах вийшов у Львові в 1887 році і мав великий успіх. Уміщені були лише твори жінок і виключно з жіночого життя. Були надруковані твори Олени Пчілки, Лесі Українки, Л. М. Старицької, Ганни Барвінок, Дніпрової Чайки. Іронія долі! Твір тоді ще мало відомої Ольги Кобилянської був забракований, хоч Ольга Петрівна обстоювала вміщення її оповідання.

З кінця 1890 років Косачі більше бували в Києві.

Громадська діячка

Крім того, що на кінець 90 років Олена Пчілка була відомою письменницею і авторкою

етнографічних розвідок. Ольга Петрівна Косач була широко відома як організаторка українського громадянства і культурного життя. На всіх концертах і зборах в Києві видно її свіуючу голову, чути її гострий язик.

Ольга Петрівна славиться гостротою, вона не любить компромісів, може гостро обрізати і в дружній полеміці і принципового ворога.

Розповідають, що десь у 900-х роках до Києва приїхав відомий літературознавець академік Перетц і зустрівся на якихось українських зборах з Ольгою Петрівною. Вона до нього звернулася з такими словами;

„О, ви вже так добре обізнались з українською мовою, що мабуть і українські приказки вивчили, ну хоча б про ласкаве телятко, що двох маток ссе?“

Академік не розгубився:

„Та я не тільки це знаю! Я знаю, що є і така українська приказка: „це така баба, що їй сам чорт на махових вилах чоботи подавав.“

В 1903 році на відкритті пам'ятника Котляревському до Полтави з'їхалась вся українська інтелігенція, були й делегати з Галичини. В останню хвилину поліція заборонила промови українською мовою, але Ольга Петрівна була єдина з наддніпрянців, що говорила українською мовою, і її промова була першою, виголошеною на „території Росії“ по-українському в офіційній обстановці.

В 1905 році Ольга Петрівна виїжджала у складі української делегації з 4-х осіб до Пе-

тербургу, до міністра Вітте, клопотати про дозвіл друкованого слова українською мовою.

Енергійна і кметлива Ольга Петрівна могла бути в кожній делегації, була здібна організаторка бібліотек, товариств, клубів. Могла писати статті на різні теми, але не цуралась різної чорної, марудної роботи. Без діла не була ніколи.

Зелений Гай

Тихий прозорий Псьол. Ліс.

Лесі шкодила вогка болотяна Волинь і щоб вона могла проводити літо разом з родиною, вирішили їздити на літо на Полтавщину, до Гадячого.

За дві верстви від міста, просто в лісі на високому березі Псла в 1899 році вивели двоповерховий будинок за власним проектом Ольги Петрівни — з українськими візерунками на вікнах і балконах. Назвали „Зеленим Гаєм“ і жаліли дерева рубати: лапасте гілля лізло у вікна, утворювало зеленопрозорі візерунчасті рамки, а в зелені просвіти видно було Псьол, сіножаті, широкі простори.

В хатах прохолода, зелений присмерк.

А людей, людей... Улітку з'їжджається вся своя родина: дочки, сини, кузина й кузени, їхні товаришки і товариші, тітки, старі приятельки. Гостей стільки, що не вистачає всім місця спати, і Оксана Косач та Аріядна Драгоманова дістають титули герцогинь де Комор, бо сплять у коморі.

Кого тут тільки не бувало: веселий, товариський Коцюбинський, що любив розповідати

поетичні історії, задумливий Франко, типовий старий холостяк Нечуй-Левицький, що ходив в таких великих кальошах, які хіба в Золотоноші побачити можна, Маляр Труш, який пізніше одружився з дочкою Михайла Драгоманова — Аріадною, Стефаник, Лисенко, задумлива, стримана Ольга Кобилянська, що жила в одній кімнаті з Лесею. Ольга Петрівна збирала всю українську інтелігенцію, причетну до друкованого слова. У додаток до старої компанії Колодяжного тут було більше молодого українського покоління.

А сперечались як! Тут бо зустрічались українці кількох поколінь, різних поглядів, різних партій. Старші „етнографи“ продовжували збирати пісні й вишивки, а діти їх поділились на есерів та ескеїв, поміркованих та щирих, самостійників та федералістів і сперечались, сперечались.

Ольга Петрівна пише в своїй автобіграфії: „Соціалістична течія пробивалась і йшла самостійним од нас—старшого покоління—шляхом“, а далі: „Я бачила... тих активних молодих, що йшли в громадському житті на наше місце, бачила, що вже й без мене українське життя йтиме своїм шляхом.“

Ольга Петрівна належала до старшого покоління. Вона рідко сперечалась з молодими, а тихо одходила вбік, продовжуючи свою муравлину працю в тому ж напрямі — етнографія, слово. І навіть ті „молоді“, що вже десь позаочі вважали Ольгу Петрівну відсталою, завжди захоплювалися її надзвичайно чистою і багатою мовою.

А молодь все сперечалась! Під час російсько-японської війни „пораженці“ та „патріоти“ зняли такий галас у зеленкуватій вітальні „Зеленого Гая“, що одна проста душа, яка проходила повз будинок, подумала, що то Косачі спадшину ділять.

Досить суперечок! На човни! Веселий гурт спішить на тихі води Псла. Старше покоління, на чолі з Ольгою Петрівною, обережно спускається „стежею благоразумія“! що в'ється між густими деревами крутого берега, а молодь стрибає по „козиній стежці“, що стрімко летить униз.

На човнах до пізньої ночі. А вдома — піяніно, співи. Знову Шопен, Бетговен, старовинні вальси.

Ольга Петрівна завжди в товаристві, воно не стоїть на перешкоді її роботи. Молодь грає, жартує, співає, а вона сидить у вітальні за столом із стосом паперів та книжок. Для праці їй не треба самотності, їй потрібне життя.

Редакторка

Доля не дала Ользі Петрівні спокійного життя на схилі років, багато втрат і горя зазнала вона.

В 1908 році несподівано помер улюблений старший син Михайло талановитий, живий, веселий.

В 1909 році помер чоловік.

Леся постійно журила своїми безнастанними хворобами. Їй так хотілося творити, жити, бути в гурті близьких, а вона була вічно одірвана від своїх — десь за кордоном, чи в Кри-

му. В травні 1913 року Леся останній раз була в Києві, привезла нові твори, між ними „Бояриню“. Була повна нових творчих плянів, говорила про нові теми. А в червні Ольгу Петрівну викликали до Лесі на Кавказ, бо їй стало гірше. Леся, хоч тяжко хвора, багато говорила з матір'ю на літературні теми.

1 серпня 1913 року вона померла.

В своїй автобіографії Ольга Петрівна пише: „Після смерти Лесі в персональному житті я залишилася цілком при „Рідному Краї“, жила лише певністю того, що я все ж провожу якусь корисну справу.“

Удари долі не розбивали Ольгу Петрівну морально. Вона сивіла, трохи згорблювалась, але душею тікала в працю.

З 1906 року Ольга Петрівна була редакторкою тижневика „Рідний Край“.

Той самий гурт українців-полтавців, що організували перше величне свято української культури — відкриття пам'ятника Котляревському — далі зібрав гроші на видання тижневика. Серед тих ентузіястів були Микола Дмитрієв, Панас Мирний, Грицько Коваленко, Олександр Русов.

Полтавці запропонували Ользі Петрівні бути редактором, і вона погодилась.

Пізніше Ольга Петрівна перебрала кошти видання на себе, перенесла тижневик до Києва і переробила власну вітальню на редакцію.

Передплатників було мало, коштів треба було вкладати багато. В роботі допомагали молоді українські журналісти Шерстюк та Петрусенко, яким потроху платили, але роботи було

безліч і для Ольги Петрівни, починаючи від редагування і писання статтів і кінчаючи коректою та експедицією.

Коштів бракувало, з'явилися борги, часом тижневик виходив нерегулярно, та проте Ольга Петрівна не припиняла видання аж до заборони його в 1914 році.

Як додаток Ольга Петрівна видавала дитячий журнал „Молода Україна“, який мав... 30 передплатників, а лише друк і папір на одне число коштували 60 карбованців. Ольга Петрівна постійно докладала свої гроші, живучи надією, що врешті підросте нове українське покоління, яке забезпечить поширення журналу.

Після смерті Лесі Ольга Петрівна покинула Київ, перенесла редакційну роботу до свого рідного Гадячого, хоч друкувати продовжувала в Києві.

Війна 1914 року принесла заборону „Рідного Краю“. Ольгу Петрівну запросила до співробітництва „Газета Гадяцької земської Управи.“ Вона видрукувала українською мовою два оповідання, а коли не було кому редагувати газету, то їй запропонували стати редакторкою, і в 1917 році Ольга Петрівна добилась постанови земської Управи про те, щоб газету цілком перевести на українську мову.

„Газету Гадяцького земства“ вона редагувала до початку 1919 року. Була бадьора, гостра, виглядала молодшою своїх років. В 70 років постійно ходила пішки : „Зеленого Гаю“ до Гадячого й назад, або їздила човном.

Після революції.

Велика визвольна Революція 1917 року не-
наче відмолодила Ольгу Петрівну. З якимсь над-
звичайним молодим запалом, завзяттям і енер-
гією віддається вона національно-громадській
праці в рідному Гадячому: редагує газету, пи-
ше п'єси для українського дитячого театру.“
„Кобзареві діти.“ „Вечерній ранок Тарасовий“,
„Казка Зеленого Гаю“ — це були ті п'єси, що
з великим успіхом ішли в школах м. Гадячого.
Вся молодь міста, починаючи від найменших ді-
тей і кінчаючи учнями 8-ої класи гімназії, зна-
ла і любила Ольгу Петрівну. На засіданнях та
літературних вечорах „Гуртка Українознав-
ства Гадяцької Української Шкільної Молоді“
Ольга Петрівна виступала з цікавими та зміс-
товними доповідями про Панаса Мирного, про
свого брата—славнозвісного вченого Михайла
Петротровича Драгоманова та інші.

За часів німецької, а пізніше московської
білої і червоної окупації Ольга Петрівна сміли-
во виступає проти ворогів України реакціоне-
рів-малоросів, „карательних отрядів“, прихиль-
ників федерації з білою Москвою, проти дені-
кінців і большевиків. У 1920 році на Шевчен-
ківському святі Ольга Петрівна в присутності
представника советської влади огортає бюст
Шевченка жовтоблакитним прапором. Комісар
Крамаренко (українець-перевертень) вриваєть-
ся на сцену і люто шматує національний пра-
пор. „Ганьба Крамаренкові!“ — голосно на всю
залю гукає Ольга Петрівна, і вся зала, перепо-
внена молоддю, вибухає голосним протестом

проти зневаги нашого прапору: „Ганьба! Ганьба!!!“

Сотні жовтоблакитних бантиків з'являються на грудях молоді. А на другий день під час маніфестації молодь ще визначніше й сміливіше виявляє свій протест. З уст сотень молодих юнаків і дівчат несеться могутній спів: „Ще не вмерла Україна“ і жовтоблакитний прапор гордо має над демонстрантами. Озброєна солдатня заарештовує кількох юнаків, вся маса кидається на солдат. „Ми всі співали! Ми всі співали, забирайте і нас!“

Ольга Петрівна за свої сміливі виступи проти окупантів була заарештована в травні 1920 року. Звільнившись з-під арешту, Ольга Петрівна змушена була покинути Гадяче і переїхати до Могильова до дочки, а пізніше до Києва. Ольга Петрівна збирала етнографічні матеріяли на Поділлі, з онукою Олесею ходила перемальовувати орнаменти по хатах, їздила по ярмарках скуповувати полив'яний посуд, милувалась у хвилястих подільських краєвидах.

Було вже їй понад 70 років, і ноги були першими ярадняками. Досі метка і жвава Ольга Петрівна почала повільно ходити, більше любила посидіти. Охоче сиділа на високому березі Дністра.

Останні роки.

З 1924 року Ольга Петрівна жила в Києві. Працювала в Українській Академії Наук як член комісії Етнографічної, Літературно-Історичної, Громадських течій і Заходознавства.

Працювала, як завжди, систематично і уперто. В 1926 році видрукувала розвідки „Про легенди і пісні“ та „Малювання на стінах в Україні“. Видрукувала спогади про брата М. П. Драгоманова та про М. В. Лисенка. Випустила книжку своїх оповідань, написаних ще в молоді роки і до них написала автобіографію.

Коло друзів рідшало. Частина їх була на чужій землі, а ті, що лишилися, помалу зникали на засланні, чи в тюрмі.

Ольга Петрівна багато читала. Цікавилась новою літературою — аж до футуристів „Нової Генерації“, ходила до театру.

В січні 1929 року захворіла — застудилася. Пішла на прем'єру до театру Франка, а там було холодно, з оркестри тягло. Після першого акту вдягла шубу, але другого дня почалася грипа, а далі — ускладнення. Влітку була така слаба, що ходити не могла.

Восени 1929 року співробітники ГПУ вночі прийшли з трусом. Ольга Петрівна вже тоді не вставала зовсім, не підвелась з ліжка і через непроханих гостей. Була спокійна, але червоні рум'янци виступили на обличчі. Нишпорили по кімнаті, але нічого не знайшли. Сказали:

„Одягайтесь, підете з нами.“

Лежача жінка спокійно відповіла:

„Я сама не можу йти. Я тепер ходжу тільки, як мене підтримують.“

Агент ГПУ пішов дзвонити до приміщення сусідської лікарні. „Старуха больная и не ходит. Что делать з арестованной?“ Пришов назад: „Может оставаться.“

Вісімдесятирічна Ольга Петрівна лишила-

ся не надовго. За десять днів після цієї ночі, 4. жовтня 1930 її не стало.

Ось як описує похорон цієї визначної жінки-українки одна з учасниць, п. Марія Туркало.*

„Оповідка в газеті сповнила скорботою серця всього українського громадянства, яке ще лишилося „на волі.“

І потягнулися з жалем в грудях „недобитки буржуазного українського націоналізму“, як нас усіх тоді називали, до скромного помешкання на Овруцькій вулиці Лук'янівки, де в маленькій кімнатці, вся вкрита квітами, стояла труна з тілом Ольги Петрівни.

В день похорону вся вулиця перед будинком була повна народу. Стиха розмовляли, озирались навколо, бо серед натовпу напевне є чимало агентів ГПУ.

Оглядаючи тих, що зібралися, бачу професора Михайла Грушевського з дружиною, Людмилу Старицьку-Черняхівську з чоловіком та її сестру Оксану Стешенко, а далі Миколу Садовського, Миколу Зерова, Марію Грінченко і багатьох інших знайомих. Усіх нас збирано і об'єднало тут, біля гробу Олени Пчілки, одне почуття, одна туга.

Тихо винесли домовину, поставили на катафалк, і процесія рушила, розтягнувшись на кілька кварталів. Не було духовенства, не було й звичайної тоді оркестри.

Всі йшли мовчки.

Розпорядники похорону скерували похоронну процесію їти повз Українську Академію Наук. Очевидно, в глибині їх душ ще жевріла

*) Газета „Наш Вік“, ч. 20-1950.

надія, що українська культурна установа не може не zareагувати і хоч чимнебудь не вшанувати пам'яті одного з піонерів української культурної праці, невтомної громадської діячки і письменниці. Але даремні були ці надії. В Академії Наук тоді вже запанував новий дух. І ніхто там не подумав, що́годилося б комусь вийти назустріч процесії і сказати бодай пару хоч і не дуже ширих слів.

Будинок Академії стояв мовчазний і непривітний. Поволі процесія проминула його і потягнулася в напрямку до Байкового кладовища.

Місце останнього спочинку Ольги Петрівни білило свіжою глиною поряд з могилою Лесі Українки.

Мовчки зняли труну з катафалку. Не грала оркестра, не було промов. Що скажеш? Офіційні промови, дозволені в таких випадках, не передадуть того, що лежить на серці в кожного. Та вони й були б образою покійної. А того, що хотілося б сказати, висловити не можна.

Ніхто не наважився порушити урочистість моменту. І ця могильна, абсолютна тиша тільки підкреслила велич цієї хвилини. В ній був протест, німий протест і жаль.

Махайло Грушевський, який стояв над самою розкритою ямою, нахилився, взяв грудку землі і кинув на труну, стиха промовивши: „Хай тобі земля буде легка!“

Це був перший і останній звук людського голосу. Мовчки всі підходили до могили, кидали в яму грудку землі і так само мовчки, не дивлячись один на одного, відходили.

Вузенькою стежкою потягнулася людська шереха до виходу з кладовища, і незабаром біля свіжонасипаного горбочка залишилась тільки близька родина.

Так відбувся похорон нашої славної Олени Пчілки „на нашій не своїй землі“.

Н. ДАНИЛЕВСЬКА

Загублений рід

(Старицьких — Черняхівських — Стешенків)

Загублений рід

(Старицьких — Черняхівських — Стешенків)

Серед української інтелегенції, яка створила відродження української культури кінця ХІХ ст., одне з найвидатніших місць належить родині Старицьких. Голова її Михайло Петрович Старицький народився в 1840 р. За молодих років він вже включився в культурний рух, почав виступати як письменник, драматург, громадський діяч. В 1883 р. Старицький заснував свою власну українську трупу, в якій грали кращі артисти. Він повів широко справу і не шкодував на театр своїх власних коштів. Його роман „Перед бурею“ та драма „Богдан Хмельницький“, „Маруся Богуславка“ відіграли в свій час велику ролю, вони робили велике враження, будили національну свідомість і виховували молодь. Господа Старицьких протягом багатьох років була культурним осередком не лише Києва, а цілої Наддніпрянської України, і її назвали жартівливо „Українськими Атенами“, М. П. Старицький був одружений з сестрою його друга, Миколи Витальовича Лисенка, Софією. (1850-1927), і цей шлюб зв'язав ще тісніше дві родини. У Старицьких Микола Лисенко грав свої твори, у них шукав порад щодо сюжетів, лібретто. Родина Лисенків, його

перша жінка Ольга, народжена О'Конор, та доньки від другої жінки — Катерина, Галица, Маріяна — були постійними відвідувачами салона Старицьких. Там завжди можна було зустріти Володимира Боніфатієвича Антоновича-Ольгу Петрівну Косач (Олену Пчілку) з чоловіком Петром Антоновичем Косачем та доньками Ларисою (Леся Українка), Ольгою (Криї винюкова), славетних корифеїв української сцени — братів Тобилевичів, Миколу Карповича Садовського, Опанаса Саксаганського, Івана Карпенка-Карого, Марію Костівну Заньковецьку, подружжя — Софію Федоровну та Олександра Олександровича Русових, Ореста Левицького та інших видатних діячів України. В родині Старицьких панували наукові, літературні, мистецькі інтереси, а над усе любов до України.

В такому оточенні виховувалися доньки Старицьких. Старша Марія (1865-1927) присвятила себе театру. Спочатку грала на українській сцені, а пізніше стала професором деклямації, сценічного мистецтва, історії театру в інституті ім. Лисенка в Києві. Молодша донька Оксана (1876-1941) одружилася з відомим діячем української культури Іваном Матвійовичем Стешенком (1873-1918). Він був поет, історик української літератури, професор університету і палкий політичний діяч: з студентських часів він був активним членом української громади, а за часів Центральної Ради — генеральним секретарем освіти. Року 1918 він був забитий в Полтаві бандитами. Оксана Стещенко теж трохи виступала в літературі.

Вони мали доньку Орісю та сина Ярослава.

Найталановитішою в родині Старицьких була друга донька Людмила (1868-1941). Великі здібности до літератури — вона була талановита поетка, перекладачка, зокрема з російської мови і драматург — Людмила Михайлівна поєднувала з великою скромністю, не надавала значення своїм творам, не збирала своїх віршів. Людмила Михайлівна була жінкою великого серця, любови, саможертви. Ще з ранньої молодости була підпорою родини Старицьких: вела господарство великої родини, де не було дня, щоб господа не була повна гостей; вона виручала матір, яка не втручалася в господарські справи. Коли родина Старицьких опинилася в скрутному стані — через невдалу антрепризу Михайла Петровича, яка закінчилася фінансовою катастрофою — молоденька Люда, яка тількищо скінчила гімназію, поїхала гувернанткою, щоб трохи заробити для родини. Але вона не обмежувалася господарством — з ранньої молодости вона була співпрацівником батька і брала ближчу участь в його літературній праці (між іншим, за її участю написано роман „Перед бурею“). Деякий час вона грала на сцені, але незабаром покинула її, хоч виявила неабиякий талант. 1906. року вона одружилася з лікарем Олександром Григоровичем Черняхівським, пізніше видагним гістологом, доцентом університету. В Українському Науковому Товаристві у Києві він завідував медичною секцією. Господа Черняхівських на початку ХХ ст. після смерті Михайла Петровича Старицького (1904 р.) прий-

няла в спадщину значення, яке мала господа Старицьких. В скромній квартирі Черняхівських у Києві зустрічався весь український Київ: громадські діячі, артисти, письменники.

Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська писала багато і надзвичайно легко. Її перші вірші та фейлетони друкували в газеті „Киевское Слово“, яку видавала в Києві в 1894 та 1895 р.р. група поступових українських діячів: Вона підписувала їх псевдонімом „Маленькая мушка“. Пізніше в 1897 р. вона писала в газеті „Киевские Отклики“ — першій газеті українській по духу, хоч і російською мовою. Пізніш вона писала в українській газеті „Рада“. Її вірші друкувалися в збірнику „Вік“, але більша частина їх розгубилася. Більш пощастило її драмам, які були надруковані і деякі ставилися на сцені.

Життєвий шлях Л. М. Старицької-Черняхівської осяяла тісна дружба її з М. Лисенком, якому вона допомагала вишукувати вірші для романсів, на його замовлення вона написала прегарний „Ноктюрн“. Для М. Садовського вона пристосувала „Енеїду“ Котляревського. У Києві якось забули, хто був автором цієї прекрасної п'єси.

Література та мистецтво не заповняли Людмили Михайлівни; вона була палкою громадською діячкою. Коли у Києві відкрили Український Клуб, головою його став М. Лисенко; Людмила Михайлівна була його заступницею, а пізніше головою Клубу. Клуб відіграв видатну роль в житті України. За світової війни 1914 р. Київ, як і вся Україна, були на-

повнені біженцями, що з примусу кидали свої хати, господарство. Волинь, Холмщина, Галичина — десятки, сотні тисяч людей нещасних, безпритульних, хворих з'явилися на Україні. Для допомоги їм заснували комітети, відкрили лазарети, притулки, їдальні, школи, гімназії. Українські жінки виявили виключну енергію, саможертвність. Серед них чільне місце посіла Л. М. Старицька-Черняхівська, яка, не шкодуючи себе, працювала, допомагаючи всім. Зокрема багато робила вона для допомоги галичанам, яких привозили до Києва як закладників. Вона з гуртком українських жінок, серед яких були: Любов Миколаївна Шульгина, В. О. Матушевська, Н. А. Кудрицька-Енгетъ, Онися Дурдуківська, встановили зв'язок з тюрмою, де перебували галичани, добилися, щоб їм дозволено було брати їх на-поруки додому, на їх утримання. Коли закладників стали висилати до Сибіру, Л. М. Старицька-Черняхівська поїхала до Красноярську, щоб на місці обслідувати умови, в яких вони жили, відвезла їм щедрі подарунки, а на підставі здобутого матеріялу, розпочала клопотання про поліпшення їх долі. В зв'язку з тим пізніше, в 1920-1930 роках, мені доводилось чути від галицьких вчених, що працювали у Києві, зворушливі спогади про відвідини їх у Сибіру Л. М. Старицькою-Черняхівською та вислови подяки їй за її ставлення до них в часи неволі.

З початку революції 1917 р. Л. М. Старицька-Черняхівська належала до партії соціал-федералістів. На її мешканні відбулося знаменне засідання 30. квітня 1918 р., коли голова

кабінету міністрів гетьманського уряду М. П. Василенко прийшов запрошувати соц.федералістів вступити до гетьманського уряду.

За гетьмана Л. М. Старицька-Черняхівська працювала в відділі мистецтва, в театральній секції. Тоді почала вона перекладати лібретто опер, домагаючись українізації опери. Як голова українського Клубу, вона вітала в 1918 р. С. Петлюру. Року 1919 вся родина Старицьких-Черняхівських виїхала з Директорією до Вінниці, а в 1920 р. повернулася до Києва.

В 1920 роках родина Черняхівських жила дуже скрутно, як і більша частина інтелігенції на Україні. Черняхівські жили разом з старенькою матір'ю Софією Виталіївною Старицькою, що померла в 1927 р. та сестрами Людмило Михайлівни — Марією та Оксаною. Марія Михайлівна була професором інституту ім. Лисенка, але матеріально професура нічого не давала: мізерну платню затримували на кілька місяців, а гроші катастрофічно падали, і професорської зарплати за місяць праці вистачало на кіло хліба. Оксана працювала перекладачкою в Держвидавї (Державному видавництві), де теж нічого не одержувала і в американській установі для допомоги українцям — АРА, і не рятувало більш-менш родиву. Людмила Михайлівна працювала на трикотажній фабриці, і я не раз вранці зустрічала її, коли вона в хусточці поспішала на передмістя Києва — Деміївку, де була фабрика.

Людмила Михайлівна брала участь в житті Української Академії Наук, часто відвідувала наукові засідання і була ініціатором

„Товариства прихильників музею діячів української культури“.

Хоч за советської влади Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська не виступала офіційно, але значення її та роля в житті української громади були дуже значні. Цьому періоду в її житті присвячені мої особисті спогади.

Дружба, ніжна, зворушлива дружба, цієї видатної української жінки заповнила десять років мого життя і зогрїла мене в найтемніші, вайважчі роки. Перед її великим, люблячим серцем і її муками, в яких відзеркалювалися страждання нашої Великої Батьківщини, з глибокою любов'ю та пошаною схиляю я свою голову.

Я була б щаслива, якби мої спогади викликали спогади інших осіб, які знали особисто Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську і доповнили б зроблену мною спробу намалювати її світлий образ.

В житті буває часто, що перше враження від людини залишається назавжди в пам'яті, домінує над пізнішими враженнями. Так було зі мною. Перша моя зустріч з Людмилою Михайлівною Старицькою-Черняхівською врізалася в мою пам'ять, хоч було в моєму житті багато інших зустрічей з нею.

Стояло літо 1922 р. Чудесне Київське літо... Гаряче сонце схилялося на захід і косими проміннями освітлювало канцелярію Інституту Археології, яка містилась в першому поверсі будинку I-ої клясичної гімназії на розі бульвару Шевченка та Володимирської

вулиці, коли я, вчений секретар Інституту, вступила до кімнати. Коло стола секретаря стояло дві жінки: молода, висока, чорнява красуня та вже літня, невисока, з свіжим, милим лицем, короткозора, з лорнеткою на ланцюжку. Я спитала секретаря, хто вони, і почула, що це Людмила Михайлівна Черняхівська та її донька Вероніка, яка вступає до Інституту. Такими назавжди лишились в моїй пам'яті — Людмила Михайлівна в світлі передвечірнього літнього дня, вся втілення любови матері, поруч з красунею Роною.

Наступного року я одружилася з Миколою Прокоповичем Василенком, із того часу почалося моє знайомство з родиною Черняхівських.

Зустрічалися ми з нею не часто. Вона та її чоловік Олександр Григорович Черняхівський належали до гуртка „Старої Громади“. На той час — 1929-1934 рр. — у Києві залишилося дуже мало членів „Старої Громади“, яка знов перейшла в підпілля. Чимала частина членів під впливом большевицького терору не виявляла інтересу до „Старої Громади“. Збирався лише невеликий гурт людей — подружжя Черняхівських, М. Василенко, Володимир Вікторович Ігнатович, Гнат Павлович Житецький, д-р Квятковський, Сергій Олександрович Єфремов. Спочатку „Стара Громада“ збиралася, за старою традицією, по черзі у членів, але мешканеві умови того часу були такі, що ніхто з членів Громади не мав окремого помешкання, і тому з 1924 року збори відбувалися завжди у нас, на Тарасівській вулиці ч. 20, де мій чоловік мешкав понад 25 ро-

ків в маленькому будиночку з окремим входом з двору.

За традицією, спочатку відбувалася „ділова частина“ зборів в кабінеті мого чоловіка, а по закінченні головних питань, всі переходили до їдальні, де чекала вечеря також з традиційним меню. Починалася бесіда на різні теми, весела, вільна, при чому Людмила Михайлівна завжди сиділа на „своєму“ місці в куточку великої канапи і була правдивою „царицею зборів“. Дотепна, розумна, жвава, вона здавалася чарівною молодого жінкою в повному володінні своїх жіночих чарів. Її партнером був С. О. Єфремов, теж цікавий співбесідник, жвавий та дотепний. Ми переживали тоді важкі часи: тимчасовий курс на „українізацію“ був уже пройдений, починалися утиски з боку советського уряду і формула „національний по формі та соціалістичний змістом“ вже провадилася в життя. Люди чекали чогось страшного, але хто ж міг подумати тоді, в якій трагедії українського народу будуть зв'язані міцно Людмила Михайлівна та Сергій Олександрович?

Року 1926 Олександр Григорович Черняхівський, як видатний гістолог, дістав запрошення до Іспанії до проф. Кахаля — відомого іспанського гістолога — і поїхав за кордон з донькою Веронікою. По дорозі він зупинився для наукових дослідів у Берліні, і там Рона, поки він працював в лабораторіях, з жадобою молодої жінки, відвідувала театри, концерти, кіно, переважно в товаристві українських емігрантів. Хтось з них познайомив її з німцем

Геккен, який закохався в красуню. Рона дала йому свою руку. Він приїздив до Києва, і тут вони одружилися, не зважаючи на всі протести батьків. Молоді поїхали до Берліну, а за кілька місяців Рона приїхала знов до Києва.

На той час син Оксани Стешенко, Ярослав Степенко працював у Харкові в „Книжковій Палаті“, Він влаштував Рону в Українському Державному Видавництві („Укрдержвидав“), де вона працювала як перекладачка, і в Києві бувала рідко.

На початку літа 1929 р. у Києві почалися арешти серед української молоді. Першими були заарештовані племінники С. Ефремова — Наталя та Микола Павлушкови, причому Наталю схопили ввечері на вулиці. За ними почали арештовувати студентів та вихоплювати людей з різних кіл українців. В липні заарештовано було Дурдуківського, Ніковського, С. Ефремова, а за ними тисячі українських діячів, учених. Пригадую зустріч в Академії Наук з Людмилою Михайлівною, яка сказала мені про арешт Рони. Обвинувачення проти неї було велике, їй пришивали шпигунство, обвинувачували, що шлюб її був фіктивний, що вона „про людські очі“ одружилася з німцем, щоб мати протекст для переїздів з Берліну до Києва й знов до Берліна і при тому виконувала обов'язок „дижкур'єра“ і, не зважаючи на все, Людмила Михайлівна добивалася звільнення доньки.

Підготовка до процесу, на якому майже вся українська інтелігенція опинилася на лаві підсудних, велася безупинно. Ширилися кола

заарештованих. Серед них були і Людмила Михайлівна та Олександр Григорович Черняхівські. Людмила Михайлівна трималася героїчно. За нею стояли „злочини“ — вона вітала в 1919 р. Петлюру як Голова Українського Клубу в Києві; вона в присутності сексотів — так виявив процес СВУ (Спілка Визволення України), на своїй квартирі року 1925—на зустрічі Нового Року, виголосила тост за Петлюру. Вона мала тісні зв'язки з політичними емігрантами, як проф. Дорошенко, Е. Чикаленко тощо. Вона була тісно зв'язана дружніми узами зо всіма підсудними по справі СВУ. У неї на квартирі були „явки“ тощо.

Навесні 1930 р. в Харкові розпочався процес СВУ. Підсудні здебільшого визнавали свою вину, більша частина з них схиляли „винні“ голови. І серед сотні підсудних героїнею процесу виступила Людмила Михайлівна: не втрачаючи рівноваги, спокійна, впевнена в своїй правоті, палаючи ненавистю до ворогів України — вона не схилила голови. Не вину визнавала вона, а доводила своє право і мудро та дотепно відбивала всі казуїстичні запитання, якими хотіли заплутати її прокурори. Процес транслювали по радіо — і вся Україна і вся, еміграція чули ці блискучі відповіді слабкої, хворої жінки, змученої ув'язненням. То один то другий прокурор відставали від неї, доставши належну відповідь. І знов виявилось, що навіть на НКВД сила душі, сила переконань іноді має вплив: несподівано серед жорстоких вироків Л. М. Старицька-Черняхівська та її чо-

ловік дістали кільканадцять років ув'язнення „умовно“, себ-то були звільнені.

Проте, умовний вирок не повертав людині її прав: Олександр Григорович втратив катедру у Києві і був призначений „умовно“ професором Сталінського медичного інституту Людмилі Михайлівні було заборонено друкувати будьщо. Для неї це було тяжким ударом.

Почалося нове життя. Довелося Черняхівським покинути Київ, рідних, друзів, працю й переїхати в Сталіно, яке вони обидва зненавиділи. Виразне советське місто, збудоване на місці Юзовки, Сталіно було інтернаціональним робітничим містом. Переважно російські робітники, ще міцніша, ніж у Києві, мережа секотів НКВД, маса партійців. Інститут, в якому переважно партійці, неприємні вулиці, на яких зустрічаються юрби п'яних, життя в „Будинку професорів“, наче під скляним ковпаком, неможливість вільно розмовляти, відсутність, близьких людей — ось що знайшли Черняхівські на місці „почесного заслання“. Олександр Григорович обмежився лабораторією, Людмила Михайлівна — хатнім господарством. Але ж цього було замало для неї. Позбавлена можливості друкувати, вона не припиняла літературної праці.

Восені 1930 р., я вперше після процесу побачила Людмилу Михайлівну. Померла Олена Пчілка, і я приїхала на похорон її. Спізнившись на вивіс тіла небіжчиці, зустріла процесію на вулиці Львівській. Я пройшла кілька кроків і побачила самотню фігуру жінки, яка йшла, спираючись на цінок, нібито уникаючи

людей. Я була здивована, пізнавши в ній Людмилу Михайлівну. Я підійшла до неї, ми привіталися, і я взяла її під руку — було сковзько, а Людмила Михайлівна боялася ожеледи. Вона подивилася на мене трохи здивовано і спитала, чи не боюся я її після процесу. Я заспокоїла її, що тепер для нас вже ніщо не страшне, — і я нічого не боюся (мій чоловік був під судом в 1923-1924 р. по процесу „Центра дій“ і з того часу і він і я вважалися за „неблагонадійних“). Ми довго йшли з нею — і це була перша після процесу довга бесіда у нас віч-на-віч. Я просила Людмилу Михайлівну зайти до вас, переконувала, що ми не боїмось її — і вона обіцяла. Я зрозуміла, що її боляче вражало ставлення до неї людей. Вона натякнула, що навіть серед родичів вона відчуває, що вони бояться скомпромітуватися.

Прошло кілька днів. Повернувшись додому, я почула від мого чоловіка, що без мене приходила Людмила Михайлівна (коло 10 год. ранку, з розрахунком не скомпромітувати нас, не зустрітися з людьми) і просила мене зайти до неї, але не на квартиру, яку вони зберегли у Києві, а до національної Бібліотеки, де вона читає в залі. На другий день я зайшла до читальної зали і побачила Людмилу Михайлівну. Вона вийшла до коридору й там ми кілька годин розмовляли з нею. Виявилось, що вона пише роман з історії Південної України; тема його — конфлікт між батьками, старими українськими козаками, запорозькою старшиною і сином, (син служить в новому російському війську) і на цьому ґрунті між

двома світоглядами виникає колізія. Цю тему Людмила Михайлівна зачепила вже раніш в своїй прекрасній п'єсі „Останній сніг“, але там вона брала добу після скасування Січі. Тепер вона цікавилась попередньою добою — 1734-1772 рр. — після повернення запорожців на свої „вольності“ та поступовою боротьбою з ними з боку російського уряду. Цій добі була присвячена тоді більша частина моїх друкованих праць, я мала велику колекцію виписок з архівів цієї доби, писала велику монографію про „Розподіл запорозької спадщини“. Людмила Михайлівна, шукаючи джерел для праці, знайшла мої статті — і захопилася ними. Ось вона й звернулася до мене з проханням дати вказівки й матеріяли до цієї своєї доби. Виключна делікатність Людмили Михайлівни виявилася і тут: вона не хотіла заходити до нас, і ми умовилися зустрічатися в бібліотеці. Вона разів два на місяць приїздила до Києва і завжди заздалегідь повідомляла мене карткою без підпису, або з якимсь певним підписом, коли вона буде в бібліотеці, й ми зустрічалися. Ці зустрічі, ці довгі розмови, зв'язали нас глибокою симпатією, яка перейшла в дружбу, Людмила Михайлівна завжди казала, що я останній друг в її житті і дійсно віддавала мені стільки зворушливої ласки, уваги, пошани. Вона високо цінила мої праці, всі перечитала, я давала їй мої ненадруковані рукописи, матеріяли. Згодом мені пощастило перекопати її, що ми не боїмося її — і вона почала заходити до нас, але уникала зустрічатися з сторонніми людьми.

Прїїхавши до Києва на деякий час, Людмила Михайлівна обов'язково проводила вечір у нас; здебільшого вона привозила з собою який-небудь розділ роману й читала його нам. Було надзвичайно цікаво слухати її; мене та мого чоловіка вражало, як вона переймалася духом доби, як вона інтуїцією письменника доповнювала те, чого не подавали скупі матеріяли. В її оповіданні вставали картини побуту запорожців, Січ, торгівля, проходили чумакки, а назустріч їм ішли російські старшини, нові дідичі, серед них козаки з Полтавщини, будувалось нове життя „Новоросійської губернії“, виникали колізії між старими та новими, але це нове не завжди було зле.

Людмила Михайлівна писала багато, але друкувала взагалі мало. Вона розкидала самоцвіти своїх віршів, не рахуючи їх, і не надавала їм ціни. Кілька разів я просила її дати мені ненадруковані вірші, але вона їх не зберегла. Пригадую — було надруковано десь переклад П. Тичини—„Парус“ Лермонтова. Переклад був слабкий. Приходить до нас Людмила Михайлівна і очі її сяють; каже, що спеціально прийшла, щоб почитати пародію на цей переклад — пародія була чудесна.

Нарешті—здається в 1934 р.— Олександр Григорович дістав можливість повернутися до Києва, й президент Академії Наук О.О. Богомолець влаштував його на працю, як „позаштатного“ співробітника до свого інституту експериментальної медицини ВУАН. Матеріально це було зле, але морально Черняхівські ожили, знов оселилися разом з сестрою Окса-

ною Стешенко в своїй квартирі на розі В.Підвальної та Столипинської.

З жовтня 1935 р. помер після жорстокої хвороби мій чоловік. Я залишилася буквально самотня. Людмила Михайлівна за цей час виявила стільки ласки, уваги, стільки виняткової ніжності до мене, що я не уявляю, хто б з близьких міг так поставитися, як вона. Не звертаючи уваги на стан свого зворов'я, на погоду, на сніг, дощ — вона їхала до мене досить далеко, щоб пробути зі мною вечір, розважити мене розмовами.

Матеріальне ставовище родини Черняхівських було важке. Вони продали все, що можна було продати, залишилося те, що було дано „в посаг“ Роні, але значна частина посагу залишилася в Берліні, у чоловіка. Платні за працю у Києві Олександр Григорович не діставав, іноді йому виплачували по кілька карбованців та й усе. Заробляти літературною працею Людмила Михайлівна була позбавлена можливості в наслідок суду. Між тим, виявилось, що, не зважаючи на заборону, по всіх театрах ставилися опери за її перекладами: „Ріголетто“, „Чіо-Чіо-Сан“, „Кармен“, ще деякі, але режисери змінювали в тексті деякі речення — і ставили на афішах прізвище іншого перекладача. В Спільці письменників порадили їй подати позон—справа була остільки ясна, що вона виграла по суду — їй мусили платити відсоток з кожної вистави. Це все ж таки трохи допомагало родині.

Шукаючи виходу, Людмила Михайлівна

написала російською мовою п'єсу „Красний петух“.

Людмила Михайлівна часто була в мене, і її відвідини були для мене правдивим святом. Весела, освічена, інтересна, вона вносила багато життя. В ній відчувалася тонка, делікатна, високо-інтелігентна людина, в якій панували інтелектуальні інтереси над щоденними життєвими злиднями. Те, чим живе більша частина люду — брак краму в крамницях, ціни чорного ринку, плітки — все це не грало ролю в її житті. Але — була доброю господинею, вела все господарство, варила і в той час писала. Вона була добра людина: обмежена в коштах на життя, вона мала багато люду, якому допомагала; то якійсь кузині-баронесі, яка голодала з чоловіком, то якимсь українцем, які були без роботи. Коли їй зауважували, що вона не старіє — Людмила Михайлівна відповідала, що це тому, що вона так занята, що не має на це часу.

Я частенько була у Черняхівських. Вони жили спільною родиною з сестрою Оксаною Михайлівною, яка нічого не робила в господарстві і за яку все робила Людмила Михайлівна. Рона жила, як дитина: знала свої курси, не торкалася ні до чого дома, мамуся опікувала-ся нею, як маленькою, навіть сідала коло неї і читала їй щось, коли вона лягала спати.

Я дуже любила бувати у Черняхівських. Сам Олександр Григорович втаємничував мене в свої відкриття в галузі гістології (знавці високо цінили його). Людмила Михайлівна була чарівна господиня, зі стів ласкаво дивилися

портрети Марії Михайлівни Старицької, прекрасні портрети Рони, самого Михайла Петровича Старицького. Шафи прикрашали межигірські вази. Іноді приходила донька Оксани Михайлівни, Орися, з чоловіком, прем'єром київської української трупи. У Людмили Михайлівни був улюблений кіт „Маркс“, якого для обережності звали „Макс“. Здавалося, тихе, спокійне щастя панує тут після всіх пережитих трагедій, віяло тим міцним старосвітським життям, яке не могла зламати советська влада. Тут зустрічалися люди, яким здебільшого не було місця в сучасному житті: Олександр Тулуб, Іринарх Черкаський, Драй-Хмара. Часто бував академик Агатангел Юхимович Кримський, з яким Людмила Михайлівна вела гострі дискусії з приводу його політичної поведінки, яку вважала за опортуністичну. Цікаві бували іноді відгуки цих дискусій. Людмила Михайлівна закидала Кримському „провінціалізм“ української мови, казала, що він вульгаризує її на звенигородський смак („всеенька“, „смертонька“, тощо) Кримський з свого боку казав, що вона добра письменниця, але ж мова ! мова !

Після процесу СВУ Рона жила з батьками. Вона пройшла курс французької та англійської мови на курсах чужих мов і залишилася асистенткою англійської мови. Мила, весела, гарна. З чоловіком вона офіційно розвелася через ЗАГС, і року 1936 одружилася з проф. Сумського технікума математиком Микитою Ганжою. Знов у родині почався сум. З одного боку батьки раділи, що донька знайшла щастя, з другого — вони не уявляли життя без Рони. По-

чалися компроміси: Рона на деякий час їздила до чоловіка, але здебільшого жила з батьками.

Наближалось Різдво 1937-1938 рр. Рона настоювала, щоб Людмила Михайлівна, як могла більше наготовила їжі, бо приїде її чоловік святкувати Різдво. За кілька днів до Різдва я бачилася десь з Людмилою Михайлівною, і ми домовилися, що я буду у Черняхівських на третій день Різдва, 9 н.ст. січня. І ми прийшли. Хтось відчинив двері. Перше, що вразило мене була мертва тиша в кімнатах Черняхівських, яка не відповідала святковому настрою. В кімнаті, де мешкала Рона, все було порозкидано.

Вийшла Людмила Михайлівна в сльозах. Вона крізь сльози почала оповідати, що останньої ночі заарештували Рону. Чому? Всі губилися в здогадах. Виявилось, що за кілька днів якийсь міліціонер, чи ще хтось, приходив і перевіряв, що тут мешкає Рона, назвавши її тим німецьким прізвищем, яке вона змінила на „Ганжу“ Це пригадали тепер. Почалися для Людмили Михайлівни страждання. З ранку до глибокої ночі вона десь клопотала за Рону; ходила до НКВД, просиджувала години, щоб почути, що її сьогодні не приймуть, до ДОПР'а, носила передачі і т.д. Вияснилася ніби-то причина: колишній чоловік надіслав картку, в якій просив оформити розлуку церковним шляхом, бо хоче одружитися, а в Берліні не рахуються з посвідками ЗАГС'у. Тоді, мовляв, НКВД арештувало Рону, жінку німця. (тоді ще не було мирного договору з Гітлером). Казали, що справа не серйозна і незабаром Рону звільнять. А тим часом сталася інша драма: чоловік Рони, Ган-

жа, приїхав і при мені зробив скандал; кричав на Людмилу Михайлівну, що це вона причина всього, що вона затримала Рону у себе, що якби вона жила в Сумах, ніхто б її там не знайшов і т.д. Людмила Михайлівна плакала і каялася, що вона згубила доньку. Порішили спільно діяти, Ганжа подався до Сум і замовк. Пройшло кілька тижнів, і Людмила Михайлівна звернулася до нього за порадою адвоката Майківського з пропозицією підписати якесь прохання, складене від його імені. Відповідь вразила всіх своєю брутальністю: Ганжа писав, що не хоче навіть згадувати про Рону і просить не звертатися до нього. Прохання його було виконано.

Почалося літо. Людмила Михайлівна не виходила з НКВД та з ДОПР'у і, нарешті, дістала запевнення, що цими днями Рону звільнять. Проте, дві йшли — Рону не звільняли. Раптом повідомлення, що Роні винесено вирок — 8 років заслання в далеких таборах без права листування. Почався новий кошмар. Чекали з дня на день висилки Рони. Людмила Михайлівна щодня вартувала біля ДОПР'у з такими ж нещасними, як вона, чекала, щоб побачити Рону здалека, коли її поведуть з партією до потягу, чекала з ранку до ночі, іноді цілу ніч. В якийсь спосіб, шляхом підкупу, вона мала відомості, що готується етап — тоді вона ночувала коло ДОПР'у, бо етап відходив вночі. За час чекання вона стала душею групи таких же нещасних, як вона — матері, жінки, чоловіки, діти — гуртувалися біля неї, і, сама нещасна, Людмила Михайлівна знаходила для

всіх слова ласки. Прийшла зима з морозами, вітрами, снігом. Чого тільки не перенесла Людмила Михайлівна! Вона бачила, як виводили етапи голодних, хворих, на-пів голих, як вимуштровані пси кидалися на тих, хто чекав на них, як іноді щастило людині кинути записку — і тоді пси рвали тих, хто свішив підняти її. Часто Людмила Михайлівна приходила до мене з під ДОПР'а на-пів жива і оповідала про всі ті жахи, які перенесла вона. Оповідала епічно спокійно. Сліз у неї вже не було...

А навесні виявилось, що Рону вже вивезено, але невідомо куди. Марні були всі муки, які прийняла Людмила Михайлівна, чекаючи вдень і вночі етапу.

Справа перейшла в нову фазу: треба було за всяку ціну довідатися, куди вислали Рону. Хождіння по НКВД не дали нічого. Поїхала Людмила Михайлівна до Москви; нічого не добилася. Єдине, що вона дістала десь за велику суму — список всіх таборів. До кожного з них вона надіслала листа з карткою для відповіді і з запитанням, чи нема там Черняхівської Ганжі? Звичайно, більша частина не відповіла, але кілька десятків надіслала відповідь, що такої нема. Коло для розшуків звузилося. І, нарешті, шлях знайшовся. Шпиталь коло Томська сповістив, що Рона там. Посипалися посланки... Відповіді не було, Людмила Михайлівна слала посланку за посланкою. Так йшло, поки наприкінці літа 1939 р. не дістала на офіційному бланку повідомлення, що ув'язнена Черняхівська відмовляється приймати посланки на її ім'я. І дійсно повернулося кілька посилок. На

новий лист Людмили Михайлівни з приводу того, чому Рона в лікарні — прийшла відповідь на подібному блянку, як перша, але з іншим підписом — що Черняхівської-Ганжі там ніколи не було.

Глибокою осінню Людмила Михайлівна вдруге в своєму житті поїхала до Сибіру. Вперше вона їздила в 1915 р. оглядати табори для військовополонених галичан. Тепер вона їхала шукати доньку. Виявилось, що шпиталь, з якого вона одержала повідомлення — для божевільних. Там запевнили її, що Рона була, але її кудись відвезли. Кілька тижнів вартувала вона біля дверей слідчого в Томську, щоб дістати відомості — куди саме вивезено Рону — і не дістала. Якась добра душа за великого хабаря сказала їй, що вивезли партію жінок до якогось табору коло Красноярська. Людмила Михайлівна поїхала до Красноярська. Вже стояла сибірська зима, а приїхала вона в легенькому демісезоновому плащiku. Нарешті, не знайшовши Рони, вона дістала непевну вказівку, що вона в бухті Ногайській, на березі Берінгової протоки, найгіршому таборі, з яким можна комунікуватися лише влітку.

Ми у Києві з Олександром Григоровичем боліли душею за Людмилою Михайлівною, щоб вона, боронь Боже, не застудилася... А сам Олександр Григорович ходив по Києву в незастібнутому плащі... І, нарешті, приїхала Людмила Михайлівна змучена, втомлена, але здорова. Проте, Олександр Григорович застудився, раптом хватили морози, в будинку зіпсувалося центральне опалення, і він за кілька день

помер. Був виключно поганий день кінця грудня 1939 р.; вулиці були, наче склом, вкриті кригою, падав мокрий сніг, збільшуючи слизоту. Коні катафалку ледве пересували ноги. Ми супроводили Олександра Григоровича до Байкова, кладовища, де похована більша частина українських діячів. Людмила Михайлівна гірко казала: „Доньки не знайшла, а чоловіка втратила“. Вона залишилася цілком сама. Сестра її Оксана не надавалася на те, щоб підтримати її, дати їй тепло.

В дні глибокого горя, Людмила Михайлівна, виявила всю велич душі. Вона не впала духом. Прибита горем, втомлена, вона не переставала жити інтелектом; вона, як і раніш, жила інтересами громади, України. Оксана Михайлівна, навпаки, зайнята була своїми власними справами і якимось мало уваги приділяла Людмилі Михайлівні. І тут на шляху Людмили Михайлівни з'явилася нова людина. Це була Марія Яківна — вдова Ярослава Стешенка, сина Оксани Михайлівни. Коли Ярослав загинув (загинув він в другому засланні у Бухті Нагаєвській), дружина повернулася до Києва і оселилася з Оксаною та Людмилою Михайлівними. З свекрухою вона була мила, уважна, але Людмилу Михайлівну полюбила глибоко й щиро і за останній рік її життя дала їй ілюзію родини: вона оточила її ласкою, турботою і робила все, щоб поліпшити її життя.

Людмила Михайлівна не покладала рук. Вона писала до всіх інстанцій НКВД, благаючи сповістити — де Рона? Ходила вона і до місцевих органів — і випадково натрапила на

страшну трагедію Рони. Вона була у того слідчого, який вів справу Рони після того, як було оголошено їй, що її незабаром звільнять; цей слідчий з неприхованою злобою кинув Людмилі Михайловні, що Рона-красуня й що вона різко розмовляла з ним і брутально поводитися... Для Людмили Михайлівни відкрилася огидна картина, вона згадала, як оповідала звільнена сусідка по камері про розпач, сльози Рони, коли вона повернулася від цього слідчого... А після того незабаром був вирок на 8 років. Людмила Михайлівна дістала відомості, що то був безмежно жорстокий садист.

Не важко уявити собі всі ті муки, які переживала Людмила Михайлівна, реконструюючи в своїй уяві картину знущань, невимовного жаху, який пережила Рона. До того ж мучила її думка про божевілля Рони; їй переказали, що з ДОПР'у її переводили до лікарні для божевільних у Києві — „Кириловської“ — але все це було овіяно таємницею, і добитися правди вона не могла.

Прийшов 1940 р., на який припадало сторіччя з дня народження М. П. Старицького. Як завжди, Советський уряд почав вживати заходів, щоб пишно, урочисто, відзначити цю подію, продемонструвати перед всім світом, як в Советському Союзі шанують „наших“ діячів. Це мало набути ще імпазантніших форм в зв'язку з об'єднанням України. До Людмили Михайлівни, яка була тричі неблагонадійна, умовно засуджена, вдова теж неблагонадійного та мати засланої — несподівано з'являється посол ЦК Партії з проханням прибути до самого т. сек-

ретаря КП(б)У — першої особи цілої України. Вона їде. Найкращий прийом — „ми, мовляв,— завжди шанували та шануємо М. П. Старицького, шануємо Вас, без Вас не можемо, як належить, відсвяткувати ювілей такого видатного діяча і т. д. і т. д. Конкретно — написати біографію Михайла Петровича і взяти участь в урочистому святкуванні ювілею. З другого боку прохання, чи не має вона яких побажань, чи не може ЦК зробити якусь допомогу родині Михайла Петровича на знак ювілею. Все, чого вона побажає, все буде зроблено. Людмила Михайлівна сказала, не вагаючись, що єдина допомога, єдине, чого вона просить — розшукати Рону; навіть не звільнити її, про це вона не мріє, а лише сказати їй, де вона, і дати дозвіл листуватися з нею. Секретар дав згоду, розпитав її, як все це сталося, висловив надію, що ЦК легко розшукає її, і передав в її присутності наказ комусь з апарату негайно запитати московське НКВД, Сибірське і т. д.

Почалася для Людмили Ммхайлівни нова доба надій, розчарувань. Виявилось, що „товарищ“, якому секретар доручив її, був сердечна людина, який щиро взявся за справу. Вона чимало раз була у нього—він і показував їй відомості, одержані з Москви, з різних НКВД Сибіру — але всі вони були негативні: людина пропала, як голка. До того ж перешкоджало подвійне прізвище — чи то треба шукати Ганжу-Черняхівську, чи Черняхівську-Ганжу? Пливла день за днем, місяць за місяцем.. Жодної відомості про Рону не було. Тим часом у Києві гучно святкували ювілей „нашого“ письмен-

ника. В театрі ставили „Марусю Богуславку“, в газетах та журналах друкували статті про нього, в яких оперували м'ятеріялами Людмили Михайлівни. До неї приходили інтерв'юєри від різних газет. Відбулося урочисте засідання з промовами, деклямаціями, на якому за столом президії сиділа Людмила Михайлівна та Оксана Михайлівна. Всю цю муку перенесла в надії, що знайдеться її дитина. І ось кінець-кінцем її викликали до ЦК і там з всілякими словами пробачень заявили їй, що зап'ятували всі установи по лінії партії та НКВД і дістали остаточні відомості, що слід Рони загубився. Встановлено точно, що вона була в шпиталю коло Омська, але куди її вивезено (дата відома), не можна знайти, так і не довідалася Людмила Михайлівна нічого.

Пізніше, в Празі, мені довелося почути, що ніби то відомості були інші: виявилось, що Рона жива, але безнадійно божевільна, і в ЦК побоялися сказати правду матері. Не знаю, чи дійсно так.

Настала весна 1941 р. вибухнула війна. Україна була заскочена цією подією. Правда, вже давно робилися натяки, що мир з Німеччиною не тривкий, бо обидві сторони готуються до війни, люди бачили, що роблять укріплення західних кордонів, везуть на захід гармати. Весна 1941 р. відзначилася рядом урочистих наукових та літературних сесій Академії Наук у Львові, підкреслювався науковий контакт з Галичиною.

Лише ті, що пережили на Україні під Сове-тами літо 1941 року, можуть уявити собі ту

складну психологічну трагедію, яку пережив український народ. Нагло почалася війна. Німецькі літаки то там, то тут робили налети, руйнували міста, нищили людей. Червона армія майже без боїв відступала перед німцями. Люди нічого не знали: за 25 років большевицького панування вони втратили зв'язки з Європою.

В Києві життя йшло гарячковими темпами. Кожен день приносив новину: партійці швидко виїздили, евакуйовано Академію Наук, високі школи. Оголошено, що всі повинні покинути Київ, але засобів для того не було. Потяги виходили перевантажені, пароплави вивозили баржі, на яких навантажувалися службовці з їх майном. На вулицях найменший вітрець здіймав хмари чорного попелу — це палили архіви різних установ, а також і приватних людей. Щодня в магазинах „Гастроном“, Універмаг“, „Сорабкооп“ видавали різний крам, про який забули думати: білизну, одяг, взуття, цукор, масло, муку, консерви, рибу з холодільників і т. д. Нарешті, випустили в Либедь (притока Дніпра) вино; тоді стало ясно, що Київ буде відданий німцям. А разом з тим ширилися арешти, люди боялися власної тіні, найближчі знайомі лише натякали один одному, що вирішили не покидати Київ, а про людське око робили все, щоб виїхати. Приходили на збірні пункти, довгий час вешталися коло билетних кас на двірці, чи на пристані і голосом повним суму повідомляли один одного про неможливість дістати квитка, замовчуючи, що прийшли свідомо запізно. Боялися, щоб не підслухав хто з вік-

на, боялися телефону, бо казали, що кожен телефон має мікрофон.

20 липня до мене прийшла Людмила Михайлівна. Вона була незвичайно весела, жвава; замість капелюха на її голові була синя шовкова хустка, яка робила її обличчя молодшим. Вона довго пробула в мене й, не зважаючи на те, що німці мали відрізати її від Рони, бадьоро і з надією на волю дивилася на майбутнє. Вона обіцяла незабаром знов зайти; виявилося, що ми прощалися назавжди.

Через два дні вранці пролунав терефон біля мого ліжка. Все стало ясно. Пізніше ми довідалися, як стався події: пізно ввечері на квартиру Черняхівських прийшли з НКВД, заарештували обох сестер і гостя, що на той час був у них — Іринарха Ювеналовича Черняхівського. З того часу про долю їх нічого не відомо.

18. вересня до Києва всупили німці. Перше, що зробили українці, які мали для того можливість, — взялися розшукувати тіла закатованих в тюрмах. Було знайдено багато трупів відомих діячів, але ні Людмили Михайлівни, ні Оксана Михайлівни не знайде, тому не було певності, що вони загинули, залишалася надія, що їх вивезено кудись з України. Вже на еміграції я почула, що їх вивезли з Києва ешалом, який зупинився в Дарниці (перша станція за Дніпром); там обох сестер розстріляли і закопали.

Так загинула трагічно ця виключно обдарована, талановита жінка, письменниця, громадська діячка.

В родині Старицьких був ще їх брат Юрій, який помер за кілька років до війни 1941 р. Він весь час жив десь в Сочі і нічим не виявив себе на громадському полі.

Донька Стешевків, Орися, жила виключно театральними інтересами. Охорону спадщини Людмили Михайлівни та Оксани Михайлівни взяла на себе Марія Яківна Стешенко. Вона казала, що її обов'язок берегти все, що залишила Людмила Михайлівна на випадок її повороту; її обов'язок зберегти літературну спадщину Людмили Михайлівни. Марію Яківну було заарештовано по доносу сусідів енкеведистів, що залишилися для підпільної большевицької роботи й за німців.

З її смертю загинула вся спадщина Людмили Михайлівни: її листування ненадруковані вірші, рукописи незакінченого роману. Від одного з найвидатніших українських родів не залишилося нічого.
